

О. Д. Василюк

**ВЗАЄМИНИ А. Ю. КРИМСЬКОГО
ТА Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО
(за епістолярними джерелами)**

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973) – відомий український дослідник, знавець історії Півдня України XVIII ст. Як пише у своїх спогадах про Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) – 23 роки вона була пов’язана з ним працею в Українській Академії наук, а останні 12 років “цінними дружніми відношеннями”. А познайомилися вони у 1918 році. Наталія Дмитрівна звернулася до відомого сходознавця з проханням прочитати лекції в Археологічному інституті, де в той час працювала. Агатангел Юхимович охоче погодився. Його курс історії Туреччини дуже вразив Наталію Полонську. Вона згадує, що “читав А. Кримський надзвичайно просто, тихим голосом, наче просто оповідав гуртку друзів свої думки. Але оповідання були виняткові й по глибині й широті ерудиції, і по красі викладу, і по тому, якими близькими були авторові ті події, які оповідав він: наче він переживав їх сам, був свідком їх” [Полонська-Василенко 2011, 474–475].

Листи А. Ю. Кримського 1936–1940 рр. та більш ранній лист Н. Д. Полонської-Василенко, що нині зберігаються у фонді М. П. Василенка (№ 542) Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, не тільки збагачують нас новою інформацією про життя і роботу Агатангела Юхимовича в цей період, але й допомагають розкрити нові риси характеру існування сильної особистості у важкі часи.

Народилася Наталія Меньшова 31 січня (13 лютого) 1884 р. у Харкові в дворянській родині. Її батько – генерал Дмитро Петрович, походив з українського роду зі Слобідської України, мати – Марія Федорівна Мухортова. Ще курсантом Московської Олександрівської піхотної школи майбутній генерал Меньшов слухав лекції професора В. О. Ключевського. І це мало неабиякий вплив на його подальше захоплення історією. Він був одним із засновників і активним членом Київського відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства, в якому очолював

розпорядчий комітет. Це Товариство мало на меті досліджувати військову історію країни. До роботи в ньому залучалися відомі київські історики: В. С. Іконников, І. М. Каманін, М. В. Довнар-Запольський, В. В. Хвойка, які часто бували в гостях у Меньшових [Верба 2008, 38–40]. Тому не дивно, що Наталка з дитинства була заглиблена в історичне минуле Півдня України, історію козаччини. У 1900 р. вона закінчила Фундуклеєвську жіночу гімназію та у 1905 р. вступила на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів Жекуліної, але не закінчила їх через одруження із Сергієм Полонським. У 1907 р. вступила вже на ВЖК при Університеті Св. Володимира, після закінчення яких у 1911 р. розпочала плідну наукову та викладацьку працю. Вона обирається дійсним членом Історичного товариства Несторалітописця та Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. У 1917 р. Наталія Полонська стає вченим секретарем створеного Київського археологічного інституту. У 1923 році вона одружується з академіком ВУАН М. П. Василенком і бере собі подвійне прізвище. З цього часу починається її близьке знайомство з академіком Кримським, який був у приязних стосунках із Миколою Прокоповичем і часто бував у нього в гостях. Як згадує Наталія Дмитрівна, Агатангел Юхимович майже кожної неділі близько 8-ої години вечора заходив до них на Тарасівську й одразу починав щось оповідати. Потім сідав у одне й те саме крісло, брав склянку міцного чаю й продовжував оповідати. Теми змінювалися – політика, література, сучасна культура, спогади. Але незмінними були ерудиція оповідача, його чудова мова [Полонська-Василенко 2011, 469–470].

Полонська-Василенко пише, що неодмінний секретар Академії Агатангел Кримський був одним із небагатьох, хто боровся за звільнення академіка Василенка, коли останнього у 1923 р. заарештували та згодом засудили з конфіскацією майна у справі “Центру дій”. Головним надбанням Миколи Прокоповича була величезна бібліотека (більше 10 тис. томів). І накладена Кримським заборона чіпати її, як майно Академії, врятувала бібліотеку від конфіскації. У цей час деякі ще донедавна добрі знайомі переходили на інший бік вулиці, побачивши Наталію Дмитрівну. Вона сама була звільнена з усіх посад і опинилася в дуже скрутному матеріальному становищі, бо втратила не тільки заробіток, але й

право на житло тощо. І знову виручив Агатангел Юхимович. Він влаштував її працювати нештатним непостійним співробітником мистецької секції Інституту української наукової мови ВУАН, який очолював [Верба 2008, 99–101].

Півтора року Наталія Полонська-Василенко боролася за свободу чоловіка. І нарешті Микола Прокопович був звільнений та амністований. Починаються більш-менш спокійні роки. Наталія Дмитрівна отримала посаду штатного наукового співробітника зі спеціальним науковим дорученням, що дало їй змогу трудитися над своєю монографією про розподіл запорізької спадщини в архівах Одеси, Катеринослава, Харкова. У 1929 р. вона починає працювати редактором відділу Південної України в Комісії біографічного словника при ВУАН та вченим секретарем Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. В її планах було написання кількох статей та монографій, рецензій. Але події в Академії завадили цьому. Вже готові до друку “Записки історично-філологічного відділу ВУАН” (книга XXVI–XXVII), де містилися і її праці, не було видано [Верба 2008, 126–135].

Як відомо, кінець 20-х років XX ст. був непростим і в житті Агатангела Кримського. Його – неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ, поступово почали знімати майже з усіх посад, відстороняти від роботи, позбавляти звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та родичів.

У цей час він плідно працює над кількома своїми величезними працями. Зокрема, “Історією хазарів”, “Історією нової арабської літератури”, “Нізамі та його сучасники” тощо.

Монографія “Історія хазарів” була фактично першим дослідженням їхньої історії, побудована за хронологічним, а не проблемним принципом. У своїй роботі Кримський порушував низку питань, які й сьогодні є предметом дискусій хозарознавців. Він значно випередив своїх сучасників у багатьох напрямках хозарознавчих студій [Бубенок, Хамрай... 2011, 33]. І хоча окремі частини праці вже надруковані в журналах “Східний світ”, “Вісник АН України” та “Хозарський альманах”, вже давно настав час повної її публікації.

Ще одна визначна праця А. Кримського – “Історія нової арабської літератури”. За задумом, це мав бути двотомний твір, кожний

з томів – по 2000 сторінок машинопису. Перший том охоплював період від виникнення нової літератури до 80-х рр. XIX ст., другий – до 30-х рр. XX ст. Для видання цієї роботи він заручився згодою на її публікацію в академічному видавництві в Ленінграді. Але робота не була завершена, хоча відредагований перший том був надісланий до Ленінграда, війна завадила його публікації. А світ ця праця побачила лише 1971 р. у Москві [Кочубей 2006, 152]. Працюючи над рукописами Кримського, російська дослідниця І. М. Смілянська писала в листі до М. П. Візира від 1 жовтня 1968 р.: «История [новой арабской] литературы» – вещь поразительная. Мне кажется, что она будет иметь значение этапное для всей мировой арабистики. Если бы она вышла лет 10 назад, то уже тогда двинула бы советскую арабистику далеко вперед, ибо [в] эти годы ряд арабистов потратили огромное время, чтобы достигнуть в своих узких областях тех результатов, которые во всеобъемлющем масштабе были достигнуты Крымским 30 лет назад» [ЦДАМЛМ України, ф. 1360, оп. 1, спр. 213, арк. 1–1 зв.].

Перешкодила війна своєчасній публікації і іншого великого твору Кримського, який він готував у цей період. З нагоди 800-річчя Нізамі Академія наук Азербайджану звернулася до академіка з пропозицією написати книгу про поета. Агатангел Юхимович не одразу погодився, бо терміни для створення праці вважав закороткими. На щастя, замовники вчасно зрозуміли, що тільки вчений масштабу Кримського здатний осилити такий проект. Терміни були подовжені, і книга була написана, хоча надрукована лише у 1981 р. в Баку [Кочубей 2006, 153].

Продовжувалася робота над статтями до енциклопедій, іншими творами. І звичайно, при підготовці усіх цих праць Кримський вже не міг обходитися без помічника, бо його зір все більше погіршувався. Впливали на це і ті негаразди та голод, які мучили вченого в цей час. Але праці не полишав. У листі до І. Ю. Крачковського від 5 травня 1932 р. він писав: «Работа меня интересует и позволяет забытья от ужасов жизни и от своих болезней... В первые месяцы недоедание очень меня мучило, а потом организм привык обходиться без пищи, и я мучений от голода уже не испытываю. Только организм ослабел и зрение угасает... но работоспособность не исчезла, и я не перестаю работать. Дали мне технического секретаря, который приходит в 8 час. вечера и ух-

дит в 12½ ночі. Я ему диктую, он пишет, а когда я потом исправлю, он переписшет. Под мою диктовку он написал уже огромную работу о хазарах, причем неотделан остался только последний век (X-й, частью XI), которые известны больше благодаря арабским географам; меня же наиболее интересовала начальная история хазар, и много пунктов из нее я в течение двух последних лет впервые сам себе уяснил” [Переписка... 1997, 207].

У 1934 р. і Наталію Полонську-Василенко знову звільняють з усіх посад в Академії наук. У цей час академік Василенко дуже хворів, і коли у 1935 р. він помер, то залишив вдову майже без засобів до існування. Як звільнену з Академії, її нікуди не приймали на роботу. Треба було шукати “вільного заробітку”.

І знову на допомогу прийшов Агатангел Юхимович. Наталія Дмитрівна починає переписувати та друкувати на машинці рукописи його наукових праць. Також вона виконувала різні доручення Кримського в Києві, в Академії, зокрема отримувала його зарплатню та пересилала її до Звенигородки.

Нині важко уявити, як немолода вже людина виживала в тих умовах. У багатьох листах до Наталії Дмитрівни Агатангел Юхимович докладно описує ті труднощі, які долає майже кожного дня, щоб вижити, а не вмерти з голоду. Так, у листі від 1 травня 1937 р. він пише: “Нема хліба! Черга коло пекарні: з ночі стає людей триста чи більше, а хлібин уранці привезуть не більше, як тридцятєро. Можете подумати собі, що за пекло робиться в боротьбі за ті безталанні тридцятєро хлібенят! Страждає й моя сім’я без хліба. Два пуди борошна я привіз з Київa, то ми їх печемо; але ж це не надовго. Купити у колгоспників – нема, бо ті залишки, які вони заробили, вони мусіли отдати державі за тверду ціну (89 копійок за пуд), і сами небагаті на борошно. Доведеться знов покупити борошна в Київі, коли їхатиме туди якийсь шофер. І круп нема в продажі. Дешеві – яйця (по 25 копійок одне); дешевше, ніж у Київі – молоко (2 к[р]б. 50 к[оп.] за літр); але ж це не усуває хлібного голода... Гасу (керосину) у Київі, мабуть, нема так само, як і в нас. І не обіцяють, що буде” [Епістолярна... 2005, 237]. А в іншому листі, від 11 липня 1937 р., згадує: «Пуд зерна, що в початку літа продавався був за 18–19 крб., тепер (після “врожая”) коштує 25 крб. Десяток яєць був коштував 2 крб. 50 коп., тепер – 3 крб. 20 [коп.] – 3 крб. 50 коп. Хунт картоплі 1 крб. На-

віть вишні, що торік їх відро продавалося за 4–5 крб., тепер продається 8–10 крб. за відро; а в літньому харчуванні вони становлять важливу статтю (вареники, кисіль). Хліба в продажі нема. Продаються тільки (і то не що-дня!) білі булочки, по 68 копійок штука. Доводиться купувати й цей дорогий продукт, бо без хліба сидіти не можна. Іноді мені з Києва привозять борошно – тоді печемо свій хліб удома» [Епістолярна... 2005, 239]. І в листі ще за місяць додає (від 13 серпня 1937 р.): “Убиває нас тут найбільше нестача хліба. Нема хліба в продажі! Мені доводиться весь час виписувати хліб з Києва, переплачувати за це великі гроші, але що робити? Виходу нема, без хліба сидіти не можна. На лихо, перестали продавати в робкопах і сахар-пісок, бо нема на складі” [Епістолярна... 2005, 241]. Гордість світової сходознавчої науки не міг спати вночі, бо відчував голод, бо ані хліба, ані борошна не було в нього “днів з четверо” [Епістолярна... 2005, 240].

Тріумфально звучать його слова вже в листі від 20 вересня 1937 р.: “У нас... почали продавати хліб. Припинилася піврічна мука – турбота про те, як би виписати печеного хліба або борошна з Києва, більш як за 200 верстов! ...хліб ми щодня дістаємо-таки, коли не чорний (бо такий найшвидше розкупується), то хоч сірий. А біліший хліб можна діставати навіть після півдня. Для Вас у Києві важко збагнути, яке це велике щастя для нас. А от дошку дерев’яну десь дістати – це вже річ зовсім неможлива. У мене прогнила в підлозі одна мостина, завдовжки аршинів четверо. Вже два тижні шукаємо будь-якої дошки, щоб полагодити підлогу – ніде нема. Лісної торгівлі нема, у приватних людей теж ніде не напитаємо ані пів-дошки. Потішають мене: не журіться! Адже коли б Ви десь дістали дошку, то однаково не дістали б цв’яхів, щоб прибити і олійної фарби, щоб закрасити” [Епістолярна... 2005, 242]. Ця історія з дошкою так хвилювала Агатангела Юхимовича, що він згадував про неї і в епістолярії до інших кореспондентів, зокрема в листі до В. І. Вернадського 7 жовтня 1937 р., де ще й додавав: “Хочу верить, что до моей смерти (которая, конечно, очень недалеко) я успею поработать уже в более нормальной обстановке и, быть может, забуду те кошмарные пять лет, последних...” [Епістолярна... 2005, 246].

Цей лист був написаний після таких його слів до Наталії Дмитрівни: “Оце зараз... сповіщаєте, що... я маю ще... перерозрахан-

ня. Я надзвичайно зрадив. Нарешті могтиму якийсь час відчуть себе людиною з людською гідністю, а не тільки з іменням “людина”... Тепер я й Волод[имиру] Ів[анович]еві можу лист одписати, бо досі мені було важко це зробити попросту з психологічних мотивів: він може працювати серед повного матеріального забезпечення і почувати себе якнайкраще, а я досі відчував щодня пониження свої людської гідности через турботу про найелементарніші потреби, і його безмежний оптимізм був для мене чужий, навіть образливий. Тепер могтиму написати до нього без гіркости” [Епістолярна... 2005, 244].

І все ж значну частину їхнього листування займають питання по роботі. Незважаючи на звільнення з Академії, Наталія Дмитрівна продовжувала свою наукову діяльність. Зокрема, в цей час вона опрацьовувала матеріали для своєї докторської роботи “Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775 pp.)”, яку успішно захистила у 1940 р. в Москві. В листі від 11 червня 1938 р. Кримський дає їй деякі поради, спираючись на матеріали “Еврейской енциклопедии”. Ще у 1930 р. в II томі “Праць Єврейської Історично-Археологічної Комісії” Полонська-Василенко надрукувала розвідку “Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (до студій над історією колонізації)”, що згодом увійшла складовою частиною до дисертації, але вже доповнена новими фактами, в тому числі, які порадив включити Агатангел Юхимович [Епістолярна... 2005, 249–250].

Напевно, Наталія Дмитрівна досить часто зверталася до Агатангела Юхимовича за поясненнями незрозумілих їй слів, термінів. У її листі до Кримського читаємо: “Вельмишановний Агатангеле Юхимовичу. Слова, які я просила Вас і Ви ласкаво обіцяли допомогти мені, такі: 1) пахталь (пафталь) унизанный жемчугом; 2) чушки красные, суконные. Вибачте, що турбую Вас і дозвольте висловити щире поважання”. На звороті листа, напевно, рукою Кримського, написано: “пафтал – металічна пластина (бляха) звичайно срібна, часом золота, яку підвішують до кінської вуздечки; чуха – (ум. чушка) – верхній шерстяний одяг, суконна керея, наче ряса” [ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 86, арк. 1–1 зв.].

У своїх листах до Полонської-Василенко Кримський постійно розповідає, над чим він зараз працює. Завдяки цьому ми можемо

дізнатися, як він створював свої значні праці цих років – “Історія нової арабської літератури” та “Нізамі”. Пише, що іноді йому не вистачає київської бібліотеки, і тоді в рукописах він залишає лакуни, які сподівається пізніше заповнити [Епістолярна... 2005, 262]. Хвилюється, що не встигає вчасно закінчити перший том “Історії нової арабської літератури” для Ленінградської академії. І через це у “добрячого Гната Юліановича Крачковського” будуть “сильні прикrostі” [Епістолярна... 2005, 253–254]. Докладно розповідає про перипетії появи книги “Нізамі”, від звернення азербайджанської академії з проханням написати працю про поета і свою відмову до того захоплення, яке відчуває, працюючи над цим твором [Епістолярна... 2005, 251–256].

Взагалі, тривалий час Полонська-Василенко передруковувала рукописи Агатангела Юхимовича, зокрема “Історію хазарів”. Він дуже цінував її роботу, бо високоосвічена Наталія Дмитрівна, яка володіла кількома мовами, добре розбирала його почерк, тому друкувала швидко. Її передруки не вимагали ретельної вичитки і правки, що значно економило робочий час Кримського. І коли у 1938 р. Полонську-Василенко поновили на роботі в Академії – на посаді старшого наукового співробітника відділу феодалізму Інституту історії, Агатангел Юхимович одночасно і радів за неї, і сумував, що залишився без такої вправної помічниці. Хоча Наталія Дмитрівна і надалі допомагала йому з рукописами, передаючи їх двом іншим друкаркам – Ользі Петрівні Косач-Кривенюк та В. Ромодановій. У листах вони обговорювали, кому передати для обробки який рукопис, бо, наприклад, Косач-Кривенюк не мала друкарської машинки з українськими літерами, а В. Ромоданова друкувала гірше за неї, зате швидше [Епістолярна... 2005, 252–253]. Ольга Петрівна Косач-Кривенюк (сестра Лесі Українки), як і Наталія Дмитрівна, звичайно, не була професійною друкаркою. Вона отримала медичну освіту. Але обставини життя (арешт чоловіка – Михайла Кривенюка) змусили її влаштуватися на роботу до київської обласної медичної бібліотеки, яка розташовувалася тоді в приміщенні Київського університету на вулиці Короленка. У ті часи вона часто зустрічалася у Людмили Михайлівни Черняхівської-Старицької і з Кримським, і з Полонською-Василенко. Коли в бібліотеці (де Косач-Кривенюк фактично виконувала обов’язки бібліотекаря-референта, хоча обіймала посаду друкарки) виникала потреба в перекладі текстів для лікарів, із

багатьох мов Ольга Петрівна робила це сама. Але коли справа торкалася східних мов, вона зверталася до академіка Кримського, який охоче допомагав [Полонська-Василенко 2011, 422].

Багато уваги в листуванні Кримського та Полонської-Василенко приділялося фінансовим питанням. Справа в тому, що Наталія Дмитрівна регулярно за довіреністю отримувала в Академії заробітну платню Агатангела Юхимовича. Хоча Кримський і був звільнений майже з усіх академічних посад, він залишився дійсним академіком. Тому йому продовжували нараховувати платню. Суми були невеликі, особливо для такої великої родини (на утриманні Кримського було п'ять осіб). Становище трохи змінилося у 1936 р., коли заробітну плату в Академії наук підвищили. До того ж із 1937 р. перебування Кримського в Звенигородці за постановою Президії АН УРСР вважалось офіційним науковим відрядженням із відповідними виплатами. Але й тепер грошей хронічно не вистачало. І допомога Полонської-Василенко, яка сумлінно виконувала різні фінансові доручення Кримського (пересилала гроші йому до Звенигородки, передавала плату друкаркам за роботу та на папір, видавала певну суму на господарські потреби помічнику Василеві Мирошниченку), полегшувала життя академіка. Перебуваючи в Києві, Наталія Дмитрівна на прохання Кримського з'ясовувала, чому йому видали заробітну плату меншу, ніж він очікував, чому за ним не висилають автомобіль до Звенигородки, чому вчасно не надійшли гроші на відрядження. Всі ці моменти вони постійно обговорювали в своєму листуванні.

З моменту одруження Полонської-Василенко у 1937 р. з відомим економістом, засновником кооперативного руху в Україні Олександром Михайловичем Моргуном Кримський майже в кожному листі передає йому вітання, цікавиться його справами, здоров'ям, радить не перепрацьовувати, більше відпочивати. Ділиться й своїми особистими переживаннями та надіями. Сподівається, що в нього вистачить сил та часу закінчити початі великі твори.

Листування Агатангела Юхимовича та Наталії Дмитрівни допомагає нам краще зрозуміти життя академіка Кримського в останні роки, пізнати цього видатного вченого в критичні моменти буття. І, безсумнівно, розкрити ту людяність, що існувала в стосунках двох непересічних українських науковців.

ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 1360, оп. 1, спр. 213. Листування І. М. Смілянської та М. П. Візира.

ЦДАМЛМ України. Ф. 542, оп. 1, спр. 86. Лист Н. Д. Полонської-Василенко до А. Ю. Кримського.

Бубенок О. Б., Хамрай О. О., Черноіваненко В. В. Монографія А. Ю. Кримського “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” // **Східний світ**, 2011, № 3.

Бубенок О. Б., Хамрай О. О. А. Ю. Кримський у засланні у Звенигородці (деякі обставини написання монографії “Історія хазарів”) // **Східний світ**, 2012, № 2.

Верба Ігор. **Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973).** Ніжин, 2008.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.). Київ, 2005.

Кочубей Юрій. Присутній “відсутній” А. Кримський. Наукова діяльність А. Ю. Кримського в 30-ті роки // **Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості.** Київ, 2006.

Переписка академиків А. Е. Крымского и И. Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И. М. Смилянской // **Неизвестные страницы отечественного востоковедения.** Москва, 1997.

Полонська-Василенко Н. Наукова спадщина академіка А. Ю. Кримського (У справі рукопису “Історії Хазар”) // **Український історик**, 1973, № 3–4 (39–40).

Полонська-Василенко Н. Д. **Українська Академія наук. Нариси історії.** Київ, 1993.

Полонська-Василенко Наталія. Про згаслих. Агатангел Кримський // **Спогади.** Київ, 2011а.

Полонська-Василенко Наталія. Академік Агатангел Юхимович Кримський. 1871–1941 (століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // **Спогади.** Київ, 2011б.